

Oruc ƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: orucsohraboglu@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.10>

DƏRBƏNDLİ AŞIQ NİFTULLA VƏ DASTAN YARADICILIĞI

Xülasə

Dastanlar Azərbaycan folklorunda çox mühüm yer tutur. Bu nümunələrin bu gün də yazıya alınması və sistemləşdirilməsi olduqca gərəklidir. Məqalədə Dərbəndli Aşıq Niftulladan yazıya alınmış “Seydi-Pəri” dastanından bəhs olunur. “Seydi-Pəri” dastanı öz məzmununa görə “məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüduqlarında dayanmış dastanlar” sırasına daxildir. Dastanın bu variantının indiyədək tədqiq olunmadığını nəzərə alaraq onun məzmununu üzərində ətraflı dayanılır, digər variantları ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Hər bir folklor nümunəsinin, xüsusən dastanların müxtəlif regionlarda yaşayan söyləyicilərdən yazıya alınmasının mühüm əhəmiyyət daşıdığı bir daha diqqətə çəkilir.

Açar sözlər: aşıq, dastan, padşah, qeyri-adi doğuluş, möcüzəli alma, nəzir-niyaz, buta

Oruj ALIYEV

ASHIQ NIFTULLA FROM DERBENT AND EPIC ACTIVITY

Summary

Epics occupy a very important place in Azerbaijani folklore. These examples still need to be written and systematized today. In the article it is said about the epic “Seydi-Peri” written from Ashiq Niftulla from Derbent. The epic “Seydi-Peri” in its content is included in the list of “the epics standing on the boundaries of love and heroism”. Taking into account the fact that this version of the epic has not been studied much, its content is focused in detail, it is analyzed in comparison with other options. It is noted once again that every folklore example, especially epics, is of great importance in writing from narrators living in different regions.

Keywords: ashig, epic, king, unusual birth, miraculous apple, alms, buta

Орудж АЛИЕВ

АШУГ НИФТУЛЛА ИЗ ДЕРБЕНДА И ДАСТАННОЕ ТВОРЧЕСТВО

Резюме

Дастаны занимают важное место в азербайджанском фольклоре. Запись и систематизация данных образцов фольклора по сей день сохраняют свою

актуальность. В статье говорится о дастане «Сейди-Пери», записанном со слов Ашуга Нифтуллы из Дербенда.

Дастан «Сейди-Пери» по своему содержанию входит в число дастанов, «занимающих пограничное между любовными и героическими дастанами положение». Ввиду того, что этот вариант дастана до сих пор не изучен, в статье подробно говорится о его содержании, он анализируется в сравнении с другими вариантами произведения.

Обращается внимание на важность осуществления записей образцов фольклора, в особенности дастанов, из слов сказителей, проживающих в различных регионах.

Ключевые слова: ашуг, дастан, надишах, необычное рождение, волшебное яблоко, милостыня, бута

Dərbəndli Aşıq Niftulla saza, sözə yüksək qiymət verən, zəngin repertuara malik yaradıcı-ifaçı aşıqlardandır. Onun dilindən “Seydi-Pəri”, “Səfilli Məmməd”, “Bukəs”, “Yetim Aydın” daстанları yazıya alınıb. Bunların içində “Seydi-Pəri” daстанını xüsusilə seçilir.

“Seydi-Pəri” daстанını Azərbaycan daстанlarının hansı qrupuna daxil etmək olar? M.H. Təhmasib Azərbaycan daстанlarını belə qruplaşdırmışdır: “I. Qəhrəmanlıq daстанları. Bizdə bu qrupa daxil olan daстанların üç növünə təsadüf edilməkdədir: 1. Qədim bahadırlıq nağılları, sehrli nağıllar və əsatiri görüşlərlə səsləşən qəhrəmanlıq daстанları. 2. Tarixi hadisələrlə səsləşən qəhrəmanlıq daстанları. 3. Adi qəhrəmanlıq daстанları.

II. Məhəbbət daстанları.

Bu qrupa daxil olan daстанların da aşağıdakı nümunələrinə təsadüf edilməkdədir: 1. Məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüduqlarında dayanan daстанlar 2. Əsl məhəbbət daстанları: a) nağıllarla bağlı məhəbbət daстанları; b) qədim eposla bağlı məhəbbət daстанları; c) yazılı ədəbiyyatla bağlı məhəbbət daстанları; d) orijinal məhəbbət daстанları. 3. Məcəzi məhəbbətə həsr edilmiş daстанlar: a) astral daстанlar; b) rəmzi daстанlar.

III. Ailə əxlaq daстанları”(9, 121-122).

Qəhrəmanlıq daстанları, məhəbbət daстанları, ailə-əxlaq daстанları bir-birindən bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

“Seydi-Pəri” daстанını M.H. Təhmasibin bölgüsündə məhəbbət daстанlarının birinci qrupuna daxil etmək olar. M.H. Təhmasib bu qrup daстанlar barədə yazır: “Bir sözlə, həqiqi qəhrəmanlıq daстанlarında məhəbbət, həqiqi məhəbbət daстанlarında isə qəhrəmanlıq ya heç yoxdur, yaxud da yox dərəcəsidir. Lakin bizdə elə daстанlar da vardır ki, bu iki xüsusiyyətin birləşməsi, uzlaşması yolu ilə yaradılmışdır. Bu qrup daстанlarımızın qəhrəmanları sevməyi bacardıqları kimi, qılınc, qalxanla vuruşmağı, basıb-kəsməyi də bacarırlar. Daстанçılar belə daстанların qəhrəmanlarına bəzən hətta Misri qılınc da verirlər. Lakin bunlar nə qədər igid qəhrəman olsalar da, əsasən öz sevgili- butaları uğrunda çarpışsınlar ki, buna görə də

biz bunları “məhəbbət dastanı ilə qəhrəmanlıq dastanı hüdudlarında dayanan dastanlar” adlandıraraq məhəbbət dastanları qrupuna daxil edirik.

Belə dastanlar bizdə çoxdur. Bir növ qəhrəmanlıq dastanlarından məhəbbət dastanlarına keçid təsiri bağışlayan bu əsərlərin xalq içərisində ən geniş yayılmışları aşağıdakılardır:

“Şah İsmayıl – Gülzar”, “Novruz-Qəndab”, “Məhr-Mah”, “Tahir-Zöhrə”nin bəzi variantları, “Xurşid-Mah Mehri”, “Lətif-Şah”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Seydi-Pəri”, “Şahzadə Bəhram”, “Abbas-Dahadürüz”, “Dilsuz-Xəzangül”, “Məhəmməd-Güləndam”, “Seyfəlmülk”, “Hicran-İnsan” və s.” (9, 194).

M.Təhmasib bu sıraya daxil olan dastanlardan məşhur “Şah İsmayıl-Gülzar” dastanının müxtəlif variantları üzərində dayanır, bu barədə ətraflı tədqiqat aparır, bu dastanın süjetinin qədim olduğu qənaətinə gəlir: “Beləliklə, süjetin müxtəlif adlarla yayılmış versiyaları da, “Şah İsmayıl-Gülzar” adı ilə məşhurlaşmış dastanın II Şah İsmayılın həyatı və ölümündən sonrakı hadisələrlə səsleşdiyini göstərən əlamətlər də, süjetin bu tarixi şəxsiyyətlərdən daha qədim olduğunu göstərən izlər, qalıqlar da göz qabağındadır və bircə, heç əsassız da deyildir. Bu versiya və variantlardan hansının hansından istifadə etmiş olduğunu, yaxud hər birinin özü-özlüyündə sərbəst yaranmış olduğunu müəyyənləşdirmək, hələlik toplama, nəşr və tədqiq işlərinin bu səviyyəsində çətindir. Bu kiçik qeydlərdən, bircə, aydın oldu ki, “Şah İsmayıl-Gülzar” qəhrəmanlıqla məhəbbət motivlərini özündə birləşdirən bir dastan olduğu kimi, həm də nağıllarla əlaqədardır. Yəni bu dastan, bir tərəfdən, bir sıra nağıl ünsürlərindən, hətta eləcə də bütöv bir nağıl süjetindən istifadə ilə yaradılmış, bir tərəfdən də hazırda xalq arasında həm dastan, həm də qara nağıl şəklində yaşamaqdadır ki, bu da, ümumiyyətlə, dastan yaradıcılığı təcrübəsində çox tez-tez baş verən adi hallardandır”(9, 211).

Bu sıraya daxil olan “Seydi-Pəri” dastanı nisbətən az tədqiq olunmuş məhəbbət dastanlarından biridir. Bunu nəzərə alıb “Seydi-Pəri” dastanının məzmunu, ideya-bədii xüsusiyyətləri barədə bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik.

Qeyd etdiyimiz kimi “Seydi-Pəri” dastanının bir variantı Dərbəndli Aşiq Niftullanın dilindən yazıya alınmışdır (6, 189-212). Bu dastanda Qarabağın varlı-hallı, ədalətli padşahı Saleh padşahdan söhbət açılır. Övlad üzünə həsrət qalan Saleh padşah buna görə həmişə dərd-qəm çəkir. Bir gün padşahın hüzuruna gələn dərviş rəml atıb fal açaraq Saleh padşaha deyir ki, var-dövlətinin yarısını fəqir-füqəraya paylasan, övlad arzuna çatacaqsan. Bundan sonra isə dərviş cibindən bir qırmızı alma çıxararaq padşaha verir, bu almanı xatunu ilə bölüb yeməsini bildirir. Saleh padşah dərvişin sözlərinə əməl edir. Doqquz ayın tamamında onun bir oğlu dünyaya gəlir. Uşağın adını Seydi qoyurlar. Seydi yeddi yaşına çatanda padşah oğlunun təlim-tərbiyəsini Molla Məhəmmədə tapşırır. Çox keçmir Seydinin anası vəfat edir, Saleh padşah da ağır xəstəliyə tutulur. Saleh padşah bu xəstəlikdən ayağa qalxa bilmir. Molla Məhəmməd Saleh padşahın vəsiyyətinə əməl edərək padşah taxtına əyləşir və Seydinin dərşinə, elminə qayğı ilə yanaşır, onu öz balası kimi böyüdür. Seydi gəlib on altı yaşına çatır. Molla Məhəmməd həmişə səfərə çıxanda Seydini

də özü ilə aparır. Ancaq axırıncı dəfə Seydi xəstələndiyi üçün Molla Məhəmməd onu səfərə apara bilmir, özü tək gedir. Bir-iki gündən sonra özünə gələn Seydi isə bazara çıxarır. Bu vaxt camaatın arasında çalıb-oxuyan bir dərvişi görür. Seydi üç yüz bacalıq verib dərvişin sazını və oxuduğu sözləri ondan alır. Həmin gecə Şahi-Mərdan ona Kavurəssəlimin qızı Pəri xanımı buta verir. Bu vaxt Molla Məhəmməd də səfərini başa vurub geri qayıdır. Seydinin bihuş halda yıxılıb qaldığını, ağzından köpük gəldiyini görüb qorxuya düşür. Xeyli keçəndən sonra Seydi ayılıb sazını əlinə alaraq ərzi-halını ona söyləyir. Molla Məhəmməd Seydiyə butasının dalınca getməsinə razılıq verir. Ancaq ona deyir ki, butana yetişəndən sonra mən kəbin kəsib xeyir-dua verməmiş evlənməyəcəksən. Seydi halallaşmış yola düşür, gecə-gündüz yol gedib özgə bir məmləkətə çatır. O, bağlı-bağatlı bir bulaq başında yıxılıb yatır. Həmin gün öz dəstəsi ilə gəzməyə çıxan padşah qızı Seydini görüb onu sınağa çəkir. Seydi padşah qızının və yanındakıların oğlan paltarları geyindiklərini, əslində isə qız olduqlarını sazla-sözlə bəyan edir. Padşah qızı Seydinin haqq aşığı olduğunu bilib, onu hörmətlə yola salır. Seydi yoluna davam edib axırda gəlib Pəri xanımı tapır. Pəri xanım bu vaxt öz qalaçasından çıxıb ova gedirmiş. Pəri xanım niqabını çıxarır, özünü nişan verir. Onlar bir müddət bir yerdə qalırlar. Seydi Molla Məhəmmədin tövsiyəsini yadından çıxartmır. Qalaçada yaşayan Pəri xanım hər gün ova çıxır. Bir gün ovladığı ovu atın belinə qaldıra bilməyən Pəri xanım kövrəlir. Bunu görən Seydi həmin gündən sonra Pəri xanımın atına minib özü ova çıxmağa başlayır. Seydi ova gedəndə Pəri xanım bir molla çağırır Seydi ilə kəbinlərini kəsdirmək istəyir. Təsadüfən həmin molla ilə rastlaşan Seydi Molla Məhəmmədin tövsiyəsini mollaya söyləyir. Bunu eşidən molla kəbin kəsməkdən imtina edir. Pəri xanım da bununla razılaşmış daha bir söz demir. Seydi hər dəfə ova gedəndə Pəri xanımın telinin bir tükünü özü ilə götürüb aparır, həmin tükə baxanda Pəri xanımın şəklini görüb təskinlik tapır. Bir gün Seydi bulaq üstündə əyləşib namaz qılanda Pəri xanımın telinin tükünü qəfil qalxan külək götürüb aparır. Seydi tükün dalınca düşüb Əcəm padşahının məmləkətində divlərə rast gəlir. Divlərlə davası düşür, divləri qılıncdan keçirir. Seydinin dalınca gələn Pəri xanım əhvalatı bilib çox təşvişə düşür. Əcəm padşahının mehtəri tükü tapır və onu aparıb padşaha verir. Bunun sirrini öyrənmək istəyən padşah tükün sahibini tapana böyük ənam verəcəyini bildirir. Bu xəbəri eşidən bir qarı padşahın sarayına gələrək o tükün sahibini tanıdığını və onun yerini bildiyini söyləyir. Padşah ona hədiyyələr verib yola salır. Padşah yenə soraqlaşır ki, görsün tükün sahibini başqa bir tanıyan da varmı? Bir keçəl tez padşahın yanına gəlib o qızın atasına çobanlıq etdiyini, qızı da tanıdığını söyləyir. Keçəl padşahdan qoşun alıb qızı gətirməyə yola düşür. Qoşun gəlib çatanda Seydi Səmənd atın belinə qalxıb qoşunu pərən-pərən salır. Keçəlin də qulaqlarını kəsib özünü də atın belinə sarıyır. At keçəli götürüb padşahın sarayına gətirir. Bunu görən padşah yasa batır. Bu əhvalatdan xəbər tutan qarı padşahın yanına gəlib şərt kəsir ki, məni özünə vəzir qoysan, qızı sənə gətirərəm. Padşah qarı ilə razılaşır. Qarı üç yüz nəfərlik qoşun götürüb qızın olduğu yerə gedir. Qoşunu gizli bir yerdə saxlayıb deyir ki, nə vaxt o gördüyünüz qaladan tüstü çıxsa, onda

gələrsiniz. Qarı özünü yazıq bir görkəmə salıb Seydiyə yalvarır ki, məni yanınızda saxlayın, əlimdən gələn işdə sizə kömək edəyəm. Seydinin qarıya yazığı gəlir. Pəri xanım buna razı olmasa da, qarı onu da dilə tutub razı sala bilir. Bundan istifadə edən qarı fürsət tapan kimi onların yeməyinə bihuşdarı qatır. Qoşuna işarə edir, Seydinin də, Pəri xanımın da əl-qolunu bağlayıb padşahın hüzuruna çatdırır. Qarı vəzirlək xalətini geyinib onların başının üstündə dayanır. Əvvəl Pəri xanım ayılır. Qarı Pəri xanıma deyir ki, şadlığına şitlik etmə, səni padşaha xanım gətirmişəm. Özünə gəlib ayılan Seydi qarıya çox yalvarsa da, qarı rəhmə gəlmir. Qarının tapşırığı ilə Pəri xanıma aparıb bir otağa salırlar. Seydini isə qalın bir meşəyə aparıb ölümcül yaralayirlar, qanlı köynəyini də götürüb gəlirlər. Qarı Seydinin qanlı köynəyini Pəri xanımın üstünə atır, Pəri xanıma padşaha verəcəyini deyir. Seydi ağır yaralı, bihuş halda yığılıb qalır, bu vaxt ona buta verən nurani şəxs yarasına əl çəkib deyir ki, oğul, sən sağaldın, get, istəyinə çatacaqsan. Seydi ayağa qalxıb Pəri xanımın olduğu şəhərə gəlib çatır. Əyninə cır-cındır libas geyinib, bir qarının evində qonaq olur. Hadisələrin nə yerdə olduğunu Seydi bu qarıdan öyrənə bilir. Qarı deyir ki, padşah bir gözəl qızı sevgilisinin əlindən alıb, özünə arvad etmək istəyir. Qız da şərt qoyub ki, padşah onun atını minib meydanda gəzməsə, ona ərə getməyəcək. Atı isə heç cür ram edə bilmirlər. Hadisələrdən xəbərdar olan Seydi səhəri gün Pəri xanımın olduğu imarətin qabağına gəlir. Padşahın adamlarına bildirir ki, mən falçıyam, gəlmişəm ki, atı ram edib bunun əvəzində padşahdan ənam alım. Padşahın əmr ilə onu atın saxlandığı yerə aparırlar. Seydi görür ki, libası da, qılıncı da atın yanındadır. At Seydini görən kimi sakitləşir. Seydi ata minib meydana çıxır. Hücum edib padşahın boynunu vurur, müxənnət qarını da cəhənnəmə vasil edir. Sonra bu şəhərə camaatın istədiyi adamı onlara padşah seçdirir. Seydi Pəri xanıma da götürüb öz vətəninə qayıdır. Molla Məhəmməd Seydinin gəlişinə çox sevindir. Seydi ilə Pəri xanıma yeddi gün, yeddi gecə toy edir. Toydan sonra Saleh padşahın vəsiyyətinə əməl edərək taxt-tacı Seydiyə verir.

Azərbaycan dastanlarının 5 cildliyinin ikinci cildinin tərtibçiləri “Seydi-Pəri” dastanının müxtəlif variantları barədə belə yazırlar: “Seydi və Pəri” dastanının müxtəlif yerlərdən toplanmış bir sıra variantları vardır. Bu variantlar bir-birinə çox yaxındır. Fərq, əsasən, surətlərin adlarında və qoşmalardadır. Məsəl üçün, bu variantların birinə görə, Seydi Əhməd kişi adlı bir yoxsul adamın oğludur. Əhməd kişi onu nəzir-niyazla tapmışdır. Seydi yoxsulluqdan tənqə gəlir. Dərdli-fikirli günlərinin birində yuxuda gavur qızı Pərinə görür, aşiq olur, aşiqliyə çatır, butasının arxasınca səfərə çıxır. Yolda Nərgiz adlı bir dövlətli qızı ilə rastlaşır. Nərgiz Seydini sevir, lakin bu, Seydini yolundan eləyə bilmir. O, çox əziyyətlər çəkdikdən sonra Pərinə tapır, alır, qayıdan baş Nərgizi də götürüb, vətəninə gəlir.

Dastanın ikinci variantına görə, Seydi Tağı adlı bir yoxsulun oğlu, Pəri isə Tağının dövlətli qardaşı Nağının qızıdır. Uşaqlar göbəkəsmə adaxlıdırlar. Lakin onlar evlənə bilmirlər. Dövlətli qardaş əhdi pozur. Seydi qürbət ölkələrə gedir. Həsən bağbanın qızı Nərgiz ona aşiq olur. Camal paşa adlı biri onu zindana salır.

Pərini də güclə almaq istəyir. Nəhayət, Seydi düşmənlərə qalib gəlib, Pərini alır, Nərgizi də götürür. Hətta gəlib öz nişanlısını da alır.

Dastanın belə variantlardan əsaslı şəkildə fərqlənən bir müstəqil versiyası da vardır. Bu versiyaya görə Əcmən şəhərində Hacıbala və Arzuman adlı iki qardaş yaşayır. Hacıbalanın Güllü adlı bir qızı, Arzumann isə Seydi adlı bir oğlu vardır. Uşaqlar bir məktəbdə oxuyurlar. Molla bunların sevişdiklərini görüb qızın atasına xəbər verir. Hacıbala Seydini sürgün eləyir. Seydi çox yerlər gəzdikdən sonra gedib Dağıstana çıxır. Burada Şeyx Şamilin valilərindən biri olan Mirzəli Əfəndi ilə tanış olur. Sərdari-əzəm Hacı Murad onu Şeyx Şamilin yanına aparır. Seydi Şeyxin ona qoşduğu ləzgilərin köməyi ilə Samuru keçib, Nügədiyə gəlir, oradan da Ərcmana gəlib, sevgilisi Güllünü alır. Bütün variantlardan aydın bir şəkildə görünür ki, bu dastan vaxtı ilə çox mükəmməl olmuş, zaman keçdikcə unudulub bu hala düşmüşdür” (1, 418).

Burada “Seydi-Pəri” dastanının müxtəlif variantları barədə ümumi şəkildə bəhs olunur. Tərtibçilərin qənaətinə görə, bu variantlar arasında fərq, əsasən surətlərin adlarında və qoşmalarda özünü büruzə verir. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki, bu dastan vaxtilə çox mükəmməl olmuşdur. Qeyd edək ki, tərtibçilər haqqında danışdıqları variantların nə vaxt, harada, hansı söyləyicidən toplandığı və ya nəşr olunub olunmadığı barədə konkret bir fikir söyləməirlər. Odur ki, bunları yada salmaqla kifayətlənib, “Seydi-Pəri” dastanının beş cildlik Azərbaycan dastanlarının ikinci cildində nəşr olunmuş variantı üzərində də dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik (1, 189-212). Bu variantda İstanbul şəhərində yaşayan iki tacir qardaşdan söhbət açılır. Onlardan böyüyünün adı Məhəmməd, kiçiyinin adı Əhməd olur. Məhəmməd tacirin Seydi adında bir oğlu, Əhməd tacirin də Məryəm adında bir qızı olur. Əhməd tacirin təklifi ilə qızı oğlana ad edirlər. Bir az keçmiş Məhəmməd tacir ölür. Əhməd tacir sözünə əməl etmir. Seydinin elçilərini geri qaytarır. Bundan təsirlənən Seydi atasının məzarı üstə gedib orada yuxuya gedir. Ağalar ağası Şahı-Mərdan yuxuda ona bir cam verib iç deyir, sonra da hind padşahının qızını ona buta verir. Bir müddət sonra Seydi ayılır. Ona qeyri-adi gözəllik verilir. Əmisi, anası onun nə dediyini başa düşmür. O, sazbəndin yanına gedib bir saz alır. Məryəm onu görüb yolundan döndərmək istəyir. Seydi razı olmur. Gedib bir dağda həramilərə rast gəlir. Sən demə, bu həramilər qız imiş, baş hərami də Cəfər paşanın qızı imiş. Onlar Seydinin haqq aşığı olduğunu bilib onu buraxırlar. Seydi yola düşüb Kazım paşanın şəhərinə çatır. Səyahətə çıxan paşanın qızı Maral xanım onu saxlayır. Maral onu evlərinə dəvət edir. Ona aşiq olduğunu bildirir, ancaq Seydi onun təklifinə razı olmayıb yoluna davam edir. O, butasının yurduna çatanda məlum olur ki, Pəri xanımın atası ölüb, özü isə şahlıq taxtına əyləşib. Pəri xanım aləmi-röyada Seydini gördüyünə görə o saat onu tanıyır. Seydini öz bağına aparır. Onlar kəbin kəsdirlər. Pəri xanımın arzusu ilə Seydi pəhləvan paltarı geyinir. Bir gün Seydi Pəri xanımın şəklini götürüb baxanda, külək vurub şəkli suya salır. Su bu şəkli Hasan paşanın məmləkətinə aparır. Mehtərlər görür ki, atlar şəklin işığından hürküb suya getmirlər. Şəkli götürüb Hasan paşaya verirlər. Heç kim şəkli şüşədən çıxara bilmir,

çünki şüşə tilsimli olur. Bir qarı gəlib bir əfsun oxuyub şəkli şüşədən çıxarır. Hasan paşanın adamları Pəri xanımı gətirməyə gedirlər. Bu vaxt şəkli axtaran Seydiyə rast olurlar. Seydi onları məğlub edin geri qaytarır. Hasan paşa deyir ki, gərək o pəhləvan öldürülsün, Pəri xanım gətirilsin. Qoşun gəlib qalanın dörd tərəfini bürüyür. Seydi yenə hücum edib, qoşunu pərən-pərən salır. Qarı Hasan paşanın yanına gəlib deyir ki, mənə al, mən Seydini tutmağın, ya öldürməyin təhərini sənə deyərəm. Hasan paşa razı olur. Qarı deyir ki, mən Seydiyə bihuşdarı verib bihuş eləyəndə ot tayalarına od vuracağam, onda qoşunu göndərərsən gələr. Qarı bunu deyib gedir ayaqyalın, başıaçıq Pəri xanımın pilləkəninin qabağında dayanır. Seydinin ona yazığı gəlir, onu nənəsi kimi saxlayacağını bildirir. Pəri xanım isə qarını qovmaq istəyir, Seydi razı olmur. Bir gün çörək bişirəndə qarı çörəyin içinə bihuşdarı tökür. Yemək yeyən kimi Seydi də, Pəri xanım da bihuş olurlar. Qarı onların əl-ayağını möhkəm bağlayır. Sonra ot tayalarına od vurur. Qoşun gəlib Seydi ilə Pəri xanımı Hasan paşanın hüzuruna aparır. Hasan paşa Seydini öldürmək istəyəndə qazi deyir ki, onu öldürsək camaat bizdən narazı qalar, onu aparıb bəzircan yolunda su quyusuna tullayaq. Hasan paşa buna razı olur. Seydini aparıb həmin quyuya atırlar. Əhməd adlı bir tacir bu quyudan su götürəndə Seydini görüb quyudan çıxartdırır, ona arxa olub yanında saxlayır. Hasan paşa Pəri xanıma toy eləyib almaq istəyir. Pəri xanım da onun qarşısında şərt qoyur ki, mən razıyam, ancaq gərək Səmənd atı minib meydanda yeddi dəfə hərələyənsən. Səmənd at isə heç kimi yaxına buraxmır. Seydi Əhməd sövdəyərle halallaşib Pəri xanımın dalınca yollanır. Yolda bir bostançı ilə paltarını dəyişib paşanın hüzuruna gəlir, deyir ki, mən o ata minə bilərəm, ancaq gərək Seydinin paltarını, yarağını verəsiniz, yoxsa at mənə öldürər. Seydi ata süvar olub meydana girir, Hasan paşanın qabağında dayanıb deyir ki, sən yeddi dəfə demisən, meydanı hərələn, mən iyirmi dəfə hərələncəyəm. Paşa deyir ki, atın yiyəsi çoxdan ölüb, atı hərələ, nəmərini al, get. Seydi özünü nişan verib, Hasan paşanı və bədxah qarını cəhənnəmə vasil edir. Seydi orda padşah olub, dövrən keçirir.

“Seydi-Pəri” dastanının Dərbənd variantlarında övlad həsrətində olan padşahın arzusunun qeyri-adi, möcüzəli şəkildə həyata keçməsi ilə başlayır. Övladsızlığa görə dərd-qəm çəkən padşah günlərin bir günü küçədən keçən bir dərvişi hüzuruna dəvət edir: “Saleh padşah buyruq verdi, dərvişlə onu tək buraxdılar. Padşah nigarançılığını dərvişə söylədi. Dərviş rəml atıb fal açdı. Dedi:

– Padşah sağ olsun, sənin qismətində övlad var. Amma gərəkdi ki, var-dövlətinin düz tən yarısını fağır-füqərəyə paylayasan.

Sonra cibindən qırmızı bir alma çıxarıb padşaha uzatdı:

– Bu almanı da xatununla bölüb yeyərsən. Tanrı səni kamına yetirəcək.

Padşah dərvişə yaxşı ənam verib onu razı yola saldı. Sonra göstəriş verdi, mal-dövlətinin yarısını kasıb-kusuba payladılar. Axşam olanda padşah dərviş verən almanı da xatunuyla bölüb yedi. Doqquz ayın tamamında bunların bir oğlu oldu” (9, 264).

“Seydi-Pəri” dastanında valideynin övlad arzusu var-dövlətini ehtiyacı olan insanlara paylaşması və möcüzəli almanı yeməsi ilə həyata keçir. Onu da qeyd edək ki, nəzir-niyaz sayəsində övlad arzusuna çatmaq nağıllarda, eləcə də qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında tez-tez təsadüf olunan motivlərdən biridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun qəhrəmanlarından Buxac da nəzir-niyaz və Allaha dualar sayəsində doğulur (8, 35). Bu motiv “Alı xan-Pəri” dastanında da mühüm yer tutur. Hacı Səyyad adlı varlı-karlı tacir qazanlar asdırıb, qoyunlar kəsdirib ehsan verir, özü də əhd edir ki, züryəti olsa Qanlı çaya körpü salacaq. Onun arzusu həyata keçir: bir oğlu, bir qızı olur (2, 282-283). Bu məsələ ilə bağlı araşdırma aparən M.Cəfərli yazır: “Azərbaycan dastan mətnlərində qeyri-adi doğuluş, yaxud möcüzəli doğuluş (qeyd edək ki, “qeyri-adi” yaxud “mücüzəli” təyinləri burada bir-birinə sinonim olmaqla qəhrəmanın dünyaya gəlməsində hər hansı formada sakral mifoloji qüvvələrin iştirakını nəzərdə tutur. Burada sakrallıq arxetipində miflə bağlıdırsa, sonrakı inkişafında dini kultlara transformasiya olunur (-M.C.) süjet hadisəsi olmaqla öz motivləşməsində aşağıdakı hadisələrini gerçəkləşdirir:

1. Var-dövlət paylaşma, xeyirxah işlər görülməsi yolu ilə alqış-duanın müstəcəb olması nəticəsində uşağın doğulması;

2. Dərvişin verdiyi almanı valideynlərin yeməsi nəticəsində uşağın doğulması;

3. Digər tipli möcüzəli doğuşlar” (5, 27).

Bu məsələyə başqa istiqamətdə araşdırma aparən M.Kazımoğlu (İmanov) da toxunur və belə qənaətə gəlir: “Bura qədər dediklərimizə diqqət yetirsək, aydın olur ki, biz əkizlər mifi üçün səciyyəvi olan sakral aləmlə bağlılıq məsələsini ön plana çəkdik və bu baxımından əkizlər mifinin folklorumuzdakı üç törəmə süjeti üzərində dayandıq:

1. Sehrli alma ilə bağlı övladlar süjeti;

2. Nəzir-niyaz, alqış-dua və xüsusi Tanrı istəyi ilə bağlı olan övladlar süjeti;

3. Zoomorfik mənşə ilə bağlı olan övladlar süjeti.

Aydınlaşdırdıq ki, əkizlər mifinin folklorumuzdakı bu cür törəmə süjetləri obrazın ikiləşməsi, folklor nümunələrində obrazın əvəzedicisinin yaradılması üçün zəmin yaradır” (7, 22).

Qəhrəmanlıq dastanlarında övlad arzusunda olan valideynlərin istəyi, əsasən, nəzir-niyazla, savab işlər görməklə, Tanrı istəyi ilə baş verir. Qəhrəmanlıq dastanlarında dərvişin verdiyi almanın valideynlərin yeməsi nəticəsində qeyri-adi doğuluş motivinə təsadüf edilmir. Bu motivə daha çox məhəbbət dastanlarında və nağıllarda təsadüf olunur. Onu da qeyd edək ki, nağıllarda dərvişin verdiyi almadan başqa, valideynlərin sudan tapdıqları almanı yeməsilə də uşağın doğulması motivinə rast gəlinir. Məsələn, “İbrahim” nağılında övlad həsrəti ilə yaşayan qardaşlar dərdlərini dağıtmaq üçün səfərə çıxırlar: “Gəzib-gəzib axırda gəlib bir bulağın başında düşdülər. Dedilər ki, bir az rahatlanıb əl-üzümüzü yuyub gedək.

Elə Məhəmməd bir ovuc su götürdü, Əhməd də bir ovuc su götürəndə bulağın gözündən bir dənə qıpqırmızı alma çıxdı. Əhməd tez almanı tutdu. Göz gəzdirdilər

ətrafa ki, görsünlər bu alma hardandı, bu yaxınlarda harda alma ağacı var, baxdılar ki, göz işlədikcə bir dənə dingələn də yoxdu. Bəs bu alma haradan düşüb? İki qardaşı fikir apardı. Çox fikirdən sonra Əhməd dedi:

– Qardaş, hər nə deyirsən de, bu almada bizim bəxtimiz var. Daha taleyimiz bu almalar ilə açılacaq. Gəl bu almanı yarı bölək, yarısını özün ye, yarısını da mənə ver, görək aqibət nə olar.

Qardaşlar durub atlarını minib yol elədilər şəhərə. Gəlib çatdılar evə. Bir danənişan bıçaq ilə bu almanı tən dörd yerə böldülər. İkisini Məhəmməd öz arvadı ilə yedi, ikisini də Əhməd öz arvadı ilə yedi. Ürəklərinin sidqini almaya bağlayıb yatdılar.

Gün keçdi, ay dolandı, vaxt gəlib çatdı doqquz aya. Əhmədin bir dənə oğlu, Məhəmmədin də bir dənə qızı oldu” (3, 288-289).

“Məlikməmməd və Məlik Əhməd” nağlında isə padşah yuxuda gördüyü kimi bağcadakı hovuzda suyun üzündə üzən almanı yeməsilə istəyinə yetir” (4, 267).

“Seydi-Pəri” dastanının Dərbənd variantında hadisələr Qarabağda cərəyan edir. Qəhrəman qeyri-adi şəkildə dünyaya gəlir. O, əsil-nəcabətli bir valideynin övlədidir, şahzadədir. Bu variantda qəhrəmanın uşaqlıq və yeniyetməlik dövrü haqqında məlumat verilir. Seydi uşaq ikən anası, sonra isə atası vəfat edir. Onun tərbiyəsi, təhsili ilə atasının arzusuna görə Molla Məhəmməd məşğul olur. On altı yaşına çatanda Seydiyə buta verilir, o öz butası uğrunda mübarizəyə başlayır. 5 cildlik Azərbaycan dastanlarının ikinci cildində nəşr olunmuş variantda isə qəhrəmanın doğum motivi və uşaqlıq dövrü yer almır. Bu variantda hadisələr İstanbul şəhərində cərəyan edir. Tacir qardaşlardan böyüyü Məhəmmədin Seydi adında oğlu, kiçik qardaş Əhməd tacirin Məryəm adında qızından bəhs olunur. Tacir Əhmədin təklifi ilə Seydi ilə Məryəm bir-birinə ad edilirlər. Ancaq tacir Məhəmmədin ölümündən sonra qızın atası sözünə xilaf çıxır. Bundan təsirlənən Seydi atasının məzarı üstə gedib orada yuxuya gedir, ona yuxuda ikən Ağalar ağası Şahi-Mərdan hind padşahının qızını buta verir.

“Seydi-Pəri” dastanının Dərbənd variantında qəhrəman bir sıra sınaqlardan keçib öz butasına çatır. Onlar bir müddət bir yerdə qalırlar. Bu vaxt Pəri xanımın gözəlliyindən xəbər tutan padşah onu almaq istəyir. Bunun üçün bədxah, hiyləgər bir qarından istifadə edir. Bu qarı bihuşdarı verib Pəri xanımı və Seydini padşahın hüzuruna gətirə bilir. Seydini padşahın adamları ölümcül yaralayaraq qanlı köynəyini gətirirlər. Ancaq ölümcül yaralanmış Seydi nurani şəxsin yardımı ilə ölümdən xilas olur. Pəri xanım isə belə bir şərt kəsir ki, padşah onun atına minib meydana gəzə bilsə, ona ərə gedər. Atı isə heç cürə ram etmək mümkün olmur. 5 cildlik Azərbaycan dastanlarının ikinci cildində nəşr olunmuş variantda isə Seydini öldürməyə çalışan əl-qolu bağlı aparıb bəzircan yolunda su quyusuna tullayırlar. Onu Əhməd adlı xeyrixah bir tacir ölümdən qurtarır.

Dastanın Dərbənd variantında Seydi köhnə bir libas geyinib Pəri xanımın olduğu şəhərə gəlir. Özünü falçı kimi göstərərək paltarını, silahını, atını ələ keçirə bilir, meydana girib düşmənlərini məhv edir, Pəri xanımı onların əlindən qurtarır. 5

cildlik Azərbaycan dastanlarının ikinci cildində nəşr olunmuş variantda da Seydi Pəri xanımın olduğu padşahın ölkəsinə libasını dəyişərək gəlir. Bu variantda da Pəri xanımla toy etmək istəyən padşah Pəri xanımın qoyduğu şərt qarşısında aciz qalır. Bu şərti Seydi özü yerinə yetirə bilir. O, bu sınaqdan da igidliyi və dəyanəti sayəsində çıxıb butasına qovuşur.

Göründüyü kimi dastanın hər iki variantında süjet, epizod və motivlər arasında oxşarlıqlar olsa da, xeyli fərqlər də vardır.

Deməli, hər bir folklor örnəyi, eləcə də dastan hər hansı bir söyləyicidən, aşıqdan yazıya alınarkən yeni məna alır. Hər bir aşıq söyləmə zamanı süjetə öz əlavəsini edir, ona yeni motiv və epizodlar da gətirir. Həm də ənənəvi formul və vasitələrdən də özünəməxsus şəkildə istifadə edir və bunlar hər bir aşığın dilində fərqli məna çaları ilə üzə çıxır. Məsələn: “Bəli, əzizlər, aşıq dili yüyürək olar, orda aynan-ılən, burda şirin dilnən oğlan böyüyüb yeddi yaşa yetdi” (6, 264); “Hə, bu burda yatmağında olsun, eşit söhbətin o biri ucundan” (6, 267); “Hə, bu burda qalsın, eşidək görək bir gün ovda Seydinin başına nə gəldi (6, 272); “Onlar muradlarına yetib kama çatdılar. Sizlərdən də çatanlar çatıb, çatmayanları da çatsın (6, 284).

M.H.Təhmasib bu məsələ ilə bağlı belə qənaətə gəlir: “Aşiq yaradıcılığının ən əsaslı xüsusiyyətlərindən biri, bəlkə də, təbiri caizsə, bu sənətin əsas mühərriki improvizədir.

İmprovizə aşiq sənətində ifa edə-edə yaratmaq, yarada-yarada ifa etmək deməkdir. Az-çox qoşmaq, düzmək, yaratmaq qabiliyyətinə malik olan hər bir aşiq improvizatordur. Aydındır ki, zəiflərin improvizəsi elə oradaca unudulur. Qüvvətli ustadların improvizəsi isə gözəl variantların, nəzirələrin, bəzən isə həтта eyni mövzuya həsr edilmiş, yeni orijinal əsərlərin yaranmasına səbəb olur. İmprovizə deyişmə məclislərində daha aydın, daha qüvvətli və maraqlı olur” (9, 51).

Yaradıcılıq prosesi ilə bağlı söylənən bu fikirlər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də bu cəhəti nəzərə alan folklorşünaslar eyni bir folklor nümunəsinin bir neçə söyləyicidən yazıya alınmasını diqqətdə saxlamışlar. Görkəmli folklorşünas H.Zeynallı bu barədə yazır: “Nağılçı və dastançı aşiq ifa zamanı məclisin kimdən ibarət olduğunu, onun şəraitini, yerini və s. nəzərə alır. Ona görə “məclisi tutdurmaq”, “məclisi başa vermək” tədbirləri aşıqlar və nağılçılar arasında məşhurdur. Hər bir aşiq və nağılçı məclisə görə nağılın süjetini də dəyişdirir” (10, 14-15).

Deməli, buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, eyni bir dastanın müxtəlif regionlarda yaşayıb-yaratmış iki və daha çox aşıqdan yazıya alınması, müqayisəli araşdırılması çox gərəklidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, II cild, II nəşri, Bakı: Çıraq, 2005
2. Azərbaycan məhəbbət dastanları/Tərtib edənlər: M.H.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov, N.Seyidov. Bakı: Elm, 1979
3. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I cild, II nəşri, Bakı: Çıraq, 2004
4. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II cild, II nəşri, Bakı: Çıraq, 2004
5. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001
6. Dərbənd folklor örnəkləri. I kitab/Toplayıb tərtib edənlər: M. Qasımlı, O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı: Elm və təhsil, 2014
7. Kazımoğlu M. Folklorlarda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011
8. Kitabı-Dədə Qorqud/Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988
9. Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: "Kitab aləmi" NPM, 2011
10. Zeynalı H. Azərbaycan nağılları haqqında/Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I cild. Şərq-Qərb, 2005, s. 7-20

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlk variant: 12.09.2024
Son variant: 23.09.2024